



УДК 930.2

Ярослав Калакура

СТРУКТУРА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ЯК ПІДСИСТЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Висвітлюються теоретико-методологічні засади структурування і класифікації спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки.

Історична наука – складна і багатогранна система знань, яка за структурою складається з двох великих, взаємозумовлених і тісно пов'язаних між собою підсистем: власне історії (всесвітня, регіональна, національна, окремих епох і проблем) і знань про саму історичну науку, які виконують спеціальні функції у ній, або по відношенню до неї. Ця друга підсистема, в свою чергу, має декілька своїх підсистем, серед яких умовно виділяють спеціальні галузі (історіографія, джерелознавство, історіософія, методологія та ін.) та спеціальні історичні дисципліни (дипломатика, геральдика, сфрагістика, хронологія та ін.). Інтенсивний розвиток історичних знань за останнє століття призвів до помітного зростання ролі численного комплексу історичних дисциплін, за якими закріпилася назва спеціальних. Серед теоретико-методологічних аспектів дослідження комплексу спеціальних історичних дисциплін, їх вивчення в системі освіти важливе і актуальне значення має з'ясування внутрішньої структури цієї підсистеми історичної науки на основі системного підходу і структурного аналізу.

За минулі десятиріччя оприлюднено ряд праць¹, автори яких частково торкнулися питання структури спеціальних історичних дисциплін (СІД), окреслили підходи до «визначення критеріїв їх класифікації та групування». Одним з піонерів структурування СІД був професор М.Варшавчик, який у рецензії на навчальний посібник «Специальные исторические дисципли-



ны» висловився за виокремлення в їх структурі двох підгруп: дисципліни, які опрацьовують спеціальні методи історичного пізнання, і дисципліни, які досліджують спеціальні комплекси історичних джерел². Пропонована стаття має за мету продовжити започаткований напрям структурування СІД, з'ясувати можливі інші підходи до їх класифікації, висловити деякі пропозиції щодо удосконалення навчальних програм і методики викладання СІД. Розгляд означеної проблеми доцільно розпочати із виявлення спільних і специфічних ознак СІД як основи з'ясування їх цілісності і системності методики їх структурування. Західна історіографія вже декілька десятиріч досить пильно займається саморозвитком, оновлює свою методологію, історіософію, відточує інструментарій наукового пізнання, значимості і корисності історичних досліджень. У реалізації цих завдань дедалі більша роль відводиться спеціальним галузям та дисциплінам історичних знань, осмисленню їх теоретичних засад та структури.

Пріоритетною серед спільних ознак СІД є те, що всі вони виступають як *історичні*. Предмет і результати досліджень у царині кожної з них у «кінцевому підсумку служать всебічному і поглибленому пізнанню» історичного процесу, подій і явищ, приросту набутків історичної науки в цілому. По мірі розширення діапазону історичних досліджень, урізноманітнення джерельної бази, удосконалення методів її пізнання зростає роль СІД, помітним є виокремлення нових дисциплін. Якщо ще 40 років тому загальна кількість інституційованих СІД не перевищувала 15³, то тепер їх кількість сягнула 80⁴.

Другою загальною ознакою СІД є їх *спеціальне призначення*, спеціальна місія в системі історичної науки. Майже 15 років тому історики Московського університету наголошували, що поглиблене розроблення історичної проблематики, використання унікальних методик, залучення специфічних джерел вивели ці дисципліни за межі тих завдань, які, зазвичай, ставилися як допоміжні.⁵ Вони стали вирішувати цілком самостійні питання базових історичних досліджень у галузі соціально-економічної, політичної, етнічної, військової, дипломатичної історії, історії



культури, релігії і мистецтва. Серед піонерів запровадження в науковий обіг і педагогічний процес терміну «спеціальні історичні дисципліни» був і колектив кафедри джерелознавства та архівознавства Київського університету ім. Т.Г.Шевченка.

По-третє – це міждисциплінарна ознака, яка реалізується в інтегративній функції СІД⁶. Завдяки їй історична наука дуже тісно співпрацює з іншими науками, адже більшість досліджень у сфері СІД ведуться на порубіжжі з автономними галузями знань, вони часто базуються на спільних джерелах, які, на перший погляд, можуть сприйматися як «не історичні». Наприклад, ономастика має справу з лінгвістичними джерелами, картографія та історична географія спирається на географічні джерела, фольклористика базується на етнографічних джерелах. Інтегративна функція СІД як їх спільна ознака, реалізується шляхом широкого залучення методів суміжних наук, оскільки опрацювання джерел, що традиційно є базовими для етнології, культурології, релігієзнавства, філології, мистецтвознавства тощо, потребує слугування і методами цих наук. Водночас суміжні науки дедалі ширше застосовують у своїх дискурсах методи історичних та джерелознавчих досліджень, зокрема, історичний, хронологічний, історико-порівняльний, наукової критики джерел та ін. Універсалізм ряду методів історичного пізнання виступає важливим чинником внутрішньої інтеграції всіх підсистем історичної науки та її входження в систему науки взагалі. По-четверте, усі СІД мають *практичне*, інколи навіть прикладне значення. Можна умовно говорити про практичну геральдику, практичну сфрагістику, практичну фалеристику, практичну вексилологію і т.д., адже, з одного боку, окрім дослідження історії гербів, печаток, прапорів, штандартів, нагородних знаків, існує процес їх практичної розробки, удосконалення, оновлення. З другого боку, не тільки професійні історики, педагоги, але й практичні працівники державних установ, архівів, музеїв, бібліотек, видавництв, туристичних бюро, кіностудій досить часто прибігають для виконання своїх службових обов'язків до знань і досвіду відповідних СІД, зокрема справо-



чинства, книгознавства, генеалогії, метрології, топоніміки, ономастики тощо.

Нарешті, загальною ознакою СІД, що споріднює їх і забезпечує їм особнє місце в структурі історичної науки, є *самобутність їх історіографії*. СІД мають свою історію, яка слабо «вписується» у загальну і проблемну історіографію, насамперед тому, що найдавніші з них мають класичний характер і свою власну історіографію. Вони виникли і розвивалися в контексті виявлення і вивчення специфічних джерел з найдавнішої, давньої та середньовікової історії, а вже потім стали виокремлюватись як дисципліни, зосереджені на питаннях нового і новітнього часу. Археологічні пам'ятки палеоліту, давні монети, герби, рукописи, твори образотворчого мистецтва, предмети культів та ін. як носії винятково цінної, часом унікальної інформації, могли бути пізнаними лише відповідними фахівцями. Об'єктивна потреба в дослідженні цих раритетних свідчень з історії минувшини продиктувала появу таких порівняно вузьких фахівців як палеографів, геральдистів, нумізматів, сфрагістів та ін. Однак, усі ці спеціалісти були змушені глибоко опанувати історію і ряд суміжних наук. Нарощуючи знання в своїх галузях, вони, водночас, сприяли приросту історичних знань загалом. Історіографію генеалогії, епістології, нумізматики, боністики і т. д. можна кваліфікувати як галузеву. Варто наголосити, що ряд СІД мають прямий вихід на історичну науку, тобто в обхід джерелознавства. Їх напрацювання з історії окремих процесів, явищ, фактів безпосередньо служать відповідним розділом специфічних історичних знань.

Серед найбільш поширених моделей структурування галузей знань сучасне наукознавство виділяє предметну, логічну, функціональну, організаційну, хронологічну та ін. Домінуючою з них є предметна, оскільки кожна галузь знань, кожна наукова чи навчальна дисципліна має свій, властивий тільки їй предмет дослідження і вивчення, тобто ту систему закономірностей, яка складає наукову сутність тої чи іншої дисципліни.

Якщо взяти за пріоритет предметну модель структурування комплексу СІД, то в ньому досить рельєфно проглядаються дві

або й три підсистеми. Професор І.Войцехівська, розвиваючи підхід професора М.Варшавчика до структури СІД, досить аргументовано довела правомірність поділу їх на : а) дисципліни, що вивчають окремі типи і види джерел; б) дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами.⁷ З такою концепцією важко не погодитись, оскільки кожна з історичних галузь має справу з джерелами. До того ж, найбільшу групу спеціальних історичних дисциплін складає їх джерелознавчий цикл, до якого відносять ті з дисциплін, об'єктом яких виступають основні види джерел: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові та поведінкові і т.д. Виходячи з цього, СІД джерелознавчого циклу можна умовно класифікувати у межах *трьох* основних підгруп, до *першої* з яких відносять ті, що опрацьовують специфічні писемні та словесні джерела: палеографія, дипломатика, текстологія, епіграфіка, папірологія, епістологія, берестологія, фольклористика та ін. Що є найбільш характерним для цієї підгрупи СІД? Насамперед те, що всі вони мають справу з джерелами, інформація яких закодована у писемному або усному слові. Водночас «видобуття» цієї інформації покликало до життя цілу низку особливих методів і засобів як історико-джерелознавчих, архівознавчих, так і з арсеналу суміжних наук: філології, літературознавства, міфології та ін. Так, дипломатика сформувалася за умов, коли домінуюче місце в історичних дослідженнях посідали актові джерела. Йдеться про справочинні, правові, метричні, договірні, спадкові та інші документи. Водночас до подібних документів дедалі частіше зверталися приватні особи та установи, що диктувало необхідність вироблення спеціальних методів перевірки справжності та достовірності актових свідчень. Був виокремлений метод формулярного аналізу документа, який дав змогу з'ясувати його внутрішню структуру, форму, встановлювати вірогідність змісту. Невдовзі методи дипломатики стали застосовуватися і до інших різновидів писемних джерел.

Якщо дипломатика зосереджується на дослідженні актових та однотипних видів документальних джерел, то текстологія вивчає історію текстів, пам'яток давньої і новітньої писемності,



творів літератури і фольклору. Шляхом порівняльно-історичного та лінгвістичного аналізу встановлюється генетична взаємоумовленість текстів, виявляються їх найбільш давні списки, так звані архетипи, а також пізніші та втрачені варіанти. Винятково важливу роль відіграє текстологія в археографічній практиці, в реконструкції та в підготовці текстів до опублікування. Методи текстології вже давно взяті на озброєння видавців, журналістів, почеркознавців.

У рамках текстології всередині ХІХ ст. виокремилось літописознавство – наука про літописи та їх місце в джерельному комплексі з історії. Фахівці з цієї дисципліни довели давність і самобутність української літописної традиції, яка зародилася в Київській, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, виявили роль центрів літописання Софійського і Видубицького монастирів, Києво-Печерської Лаври, розкрили спадкоємність національного літописання в козацько-гетьманські часи. В Україні сформувалася авторитетно школа літописознавців, представлена іменами М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, І.Франка, І.Крип'якевича, М.Брайчевського, М.Котляра, Л.Махновця та ін. Зусиллями останнього на рубежі 80-х рр. ХХ ст. здійснено висококваліфікований переклад Літопису Руського за Іпатіївським списком з ґрунтовними коментарями. 1994 р. опубліковано Галицько-Волинський літопис.

У процесі виділення з діловодства службової, дипломатичної, комерційної переписки, залучення до наукового обігу епістолярної спадщини державних, громадських діячів, політиків, учених, письменників сформувалась епістологія – історична дисципліна, що професійно досліджує листування як явище і листи як історичне джерело.⁸ У поле зору фахівців з епістології потрапили і пам'ятки приватної переписки: а) ті, що засвідчують суспільно-політичні, наукові і культурні процеси; б) ті, що висвітлюють особисте життя людей, питання побуту, родинних відносин тощо. Розвиток цієї дисципліни стимулював пошук методів атрибуції листів, встановлення їх авторства, дати і місця написання, розшифрування псевдонімів та іншої закодованої інфор-

мації, а також з'ясування мотивів їх написання. Послугуючись методами епістології, історики дедалі ширше залучають матеріали ділового і приватного листування до наукових досліджень.

Свої особливості серед дисциплін, котрі поглиблено досліджують специфічні писемні джерела, має маргіналістика, яка вивчає примітки на маргінесі (полях), зроблені авторами, редакторами, і т.д. уже після написання текстів. Інколи ці примітки настільки важливі, що несуть самостійні відомості джерельної ваги. За об'єкт вивчення маргіналістика бере всі різновиди записів на полях, незалежно від автора і часу їх здійснення. Маргіналії розглядаються як джерело особового походження і прирівнюються до щоденників спогадів, листів, однак їх атрибуція часто набагато складніша і потребує спеціальних методів дослідження.

Спорідненою є криптографія – дисципліна, яка спеціалізується на розшифруванні криптограм і тайнопису. Під криптоном розуміють літеру або літери, які автори інколи ставлять замість своїх прізвищ.

Найдавніші традиції і солідну теоретико-методологічну базу має палеографія – наука про рукописні пам'ятки в їх історичному розвитку від появи писемності. Вона акцентує увагу на зовнішні ознаки і прикмети письма, особливості знаків і букв, почерк, засоби написання, застосовує методи спостереження і порівняння палеографічних знаків і текстів. Водночас палеографічний аналіз супроводжується прочитанням змісту текстів. Методами палеографії користуються інші СІД, зокрема геральдика і сфрагістика. Велику увагу палеографічним розвідкам приділяли українські джерелознавці, зокрема, І.Срезневський, І.Каманін, О.Мацюк, М.Брайчевський та ін., що дозволило їм глибше з'ясувати виникнення слов'янської писемності, включаючи й давньоукраїнську, яка зробила помітний вплив і на російську графіку.

Другу підгрупу СІД джерелознавчого циклу становлять дисципліни, що мають справу із зображальними джерелами, тобто такими, основна інформація яких закодована у формі різноманітних зображень. Йдеться, зокрема, про геральдику, нумізматику, сфрагістику, фалеристику, іконографію, кінофотознав-



ство, боністику, філателію, символіку, картографію та ін. Серед різновидів зображальних джерел свою специфіку мають герби, монети, печатки, ордени і медалі, портрети, картини і мініатюри, фотографії, паперові гроші, марки, географічні карти і т.д.

Ця специфіка настільки суттєва, що кожен з названих різновидів джерел потребує спеціальних способів і методів дослідження. Це і породило виокремлення відповідних спеціальних дисциплін. Геральдика з часів ренесансу вивчає герби, які через знаки, зображення фігур, предметів, за допомогою певних кольорів віддзеркалюють процес еволюції гербів як знаків окремих осіб або родів у знаки земель, міст, держав. Геральдика має свої теоретичні засади, принципи (правила) і закони створення геральдичних знаків, у кожному гербі закладена символічна інформація про історію міста, держави, їх природно-географічні особливості, господарське і культурне життя, традиції. Розшифруванню символіки герба допомагають геральдичні правила і спеціальні методи дослідження.

Більшість геральдичних методів застосовуються і в сфрагістиці – науці, що вивчає печатки, штампи, а також плombs на листах і документах. У полі зору сфрагістів перебувають як самі печатки, так і їх відбитки на папері. Нерідко зображення на печатках – результат мистецької роботи автора, в якому закладений важливий зміст, що має інформаційне значення і потребує дослідження.

До *третьої* підгрупи відносять ті СІД, які пов'язані з переважно речовими джерелами. Оскільки носієм інформації у них виступають матеріальні речі, предмети, пам'ятки архітектури, то видобути цю інформацію можна спеціальними методами, якими послуговуються історичне зброєзнавство, історичне уніформознавство, вексилологія. Важко уявити собі розвиток знань з історії війська і воєнної історії без належного дослідження історії розвитку зброї, військової техніки, воєнного мистецтва. Поглибленим вивченням цього кола питань займається історичне зброєзнавство. Ця дисципліна виокремилась у країнах Західної Європи в середині XIX ст. і дістала розвиток у другій половині століття



на теренах Росії та України. Предметом цієї дисципліни виступають закономірності розвитку зброї як результату комплексної діяльності людей, державних і наукових установ, промислового виробництва. В ролі об'єкта історичного зброєзнавства є не тільки предмети зброї і захисту, воєнні технології, засоби інформації, оборонні споруди, військове мистецтво, у яких переломлюється інтелект людини, її праця і виучка, але й безпосередні воєнні операції, битви, збройні конфлікти. Все це і продиктувало появу ряду специфічних методів дослідження джерел воєнної історії.

З історичним зброєзнавством тісно пов'язане уніформознавство, яке поряд з історією військових одностроїв вивчає предмети уніформи в інших сферах суспільного розвитку: на транспорті, в лісовому господарстві, міліції, прокуратурі, податковій службі і т.д. Уніформознавство спирається на джерельний комплекс, представлений насамперед предметами одягу і взуття. Водночас у цьому комплексі фігурують нормативні акти, накази, інструкції, положення, які регламентують використання уніформ.

Суміжною до цих дисциплін є вексилологія або прапорознавство, що досліджує всі різновиди прапорів, стягів, фан, бунчуків, штандартів і т.д., які використовувались у минулому і застосовуються в сучасних умовах у різних сферах державного і громадського життя. Вексилологія виробила оригінальні підходи до класифікації прапорів і їх різновидів, а також їх використання. Мова йде про особисті, родові, родинні, професійні, корпоративні символічні атрибути, про національну і державну символіку, міжнародні символи. Методи їх досліджень включають аналіз символів кольорів, художнього і мистецького оформлення, текстів, з'ясування мотивів, обставин та мов їх виникнення, а також встановлення авторства. Окремим розділом історичної вексилології є дослідження історії військових і військово-морських прапорів і знамен.

Об'єднуючим чинником для всіх спеціальних джерелознавчих дисциплін є те, що вони мають предметом свого пізнання закономірності формування джерел і кодування у них джерельної інформації. Аналіз цих дисциплін з погляду методології за-



свідчує, що досить часто одні і ті ж різновиди джерел можуть бути об'єктом різних наук. Наприклад, давні писемні пам'ятки досліджують не тільки палеографія, але й філігранознавство, що вивчає водяні знаки на папері, папірознавство, яке аналізує історію паперу. Своє поле діяльності мають: герменевтика, що володіє методами тлумачення змісту давніх текстів, старовинних рукописних і друкованих книг, у т. ч. культових, які з різних причин збереглися частково, потребують реконструкції і реставрації, а також гомілетика, яка досліджує церковно-богословські проповіді, аналізує пам'ятки релігійних проповідей з точки зору їх змісту, ораторського мистецтва, манери викладу. Людство завжди буде завдячувати видатним проповідникам за їх внесок у розвиток духовної культури, за залишені ними тексти, які містять важливі історичні відомості.

Водночас кожна з дисциплін джерелознавчого циклу має свої особливі функції, реалізація яких включає й самостійний розвиток знань у певній галузі. Так, палеографія не тільки опрацьовує методи прочитання писемних пам'яток, насамперед давніх, але й систематизує знання про історію зародження і розвитку самої писемності. Свого часу український історик-архівіст, археограф і палеограф І. Каманін на основі аналізу давньоукраїнських палеографічних пам'яток суттєво збагатив відомості про самотність українського скорописання, особливості його видозмінювання у XV – першій половині XVI ст., другої половини XVI – початку XVIII ст., розкрив принципові відмінності українського і російського письма XVII – початку XVIII ст.⁹ Неоціненний внесок у дослідження пам'яток фольклору, етнографії та української мови належить О.Потебені. Він відкрив історикам метод психологічного аналізу мови, словесно-художньої творчості та метод порівняльної діалектології.

Друга група СІД охоплює до десяти дисциплін, спеціальні функції яких зумовлені опрацюванням методів дослідження специфічних проблем або аспектів історичного процесу, тобто тих його ділянок де діють особливі закономірності. Ці дисципліни теж пов'язані з джерелознавством, але своїм предметом вони



виходять за його межі. Візьмімо, наприклад, хронологію – науку про системи літочислення та календарі різних народів і країн. Без опори на оптимально точну хронологію подій, явищ, життєдіяльності окремих осіб історія втратила б своє наукове обличчя. Протягом багатовікової історії людства функціонували різні системи літочислення, численні календарі, які неодноразово змінювались і удосконалювались. Встановити співвідношення цих систем, перевести їх на сучасну, з'ясувати сфальсифіковані, або не встановлені дати подій і окремих джерел можна лише на основі вироблення і застосування спеціальних методик цих процедур, зокрема переведення дат на нове літочислення.

Подібні функції, тільки стосовно іншого предмету, виконує історична метрологія – спеціальна історична дисципліна, яка досліджує одиниці вимірювання, їх системи та інструментарій щодо встановлення довжини, площі, об'єму, ваги, маси і т.д. що застосовувались у різні історичні епохи та різними народами. Йдеться про давньогрецьку і римську системи вимірювань, про середньовікову метрологію і її розвиток у нові та новітні часи, про особливості вимірів довжини і ваги у праукраїнців, в Київській, Галицько-Волинській і Козацько-гетьманській державах, у країнах, до яких свого часу входили українські землі: Литва, Польща, Росія, Австро-Угорщина. Як і фахівці в галузі хронології, історики-метрологи, використовуючи археологічні пам'ятки, документальні та речові джерела, постійно опрацьовують оптимальні методи переведення давніх одиниць і систем вимірювання на сучасні. Велику допомогу в цій справі можуть надати інформаційні матеріали словників, довідників та інша література.

До дисциплін, домінуючим завданням яких є розроблення методів, відноситься і кліюметрика¹⁰ – порівняльно-нова і винятково важлива в сучасних умовах галузь знань, яка обґрунтовує широкі можливості застосування математичних (кількісних) методів, у т.ч. сучасної обчислювальної техніки, методів статистики для дослідження історичного процесу, його подій та явищ, а також масових джерел, встановлення їх репрезентативності.

У наукових лабораторіях істориків-джерелознавців дедалі



ширше застосовуються методи історичної евристики, які дозволяють оптимізувати пошук, виявлення і попередній відбір джерел для подальшого їх опрацювання. Ця дисципліна акумулювала ефективні способи роботи з архівними пам'ятками і бібліотечними виданнями. На допомогу істориків в цій царині приходять здобутки історичної бібліографії якраз на етапі виявлення і класифікації джерел та літератури з історії, хоча вона, окрім пошукової, виконує й інші функції: комунікативну, прогностичну, систематизуючу.

Не менш важливе місце серед дисциплін цієї групи займають інші науки. Наприклад, унікальні методи опрацьовує історична ономастика – дисципліна, що досліджує історію власних імен та назв. Історична ономастика послуговується частково методами філологічних наук, але на пріоритетне місце вона ставить закономірності історії виникнення і розвитку імен. Нагадаємо, що серед об'єктів ономастики є різні власні назви: народів – етніміми, географічних назв – топоніми, особових імен – антропоніми, культові імена – теоніми, небесних тіл – космоніми, клички тварин – зооніми. Відповідно сформувалися й наукові дисципліни: топоніміка, етніміміка, антропоніміка і т.д. Спільним завданням усіх розділів ономастики є не тільки тлумачення етимології назви, але й простежування її еволюційних змін і наповнення новим змістом на тлі історичного процесу.

Методи дослідження родоводу, родинних відносин, складання родоводів розробляє генеалогія. Гуманізація історичної науки стала викликом генеалогічним та біографічним дослідженням, які, в свою чергу, підтвердили дію основних закономірностей історичного процесу. Головним чинником у генеалогії є складання родовідних таблиць і схем у вигляді «генеалогічного дерева» від предків до нащадків. Активно застосовується складання розписів з системою нумерації.

До *третьої* групи можна віднести дисципліни, що вивчають специфічні розділи, об'єкти і явища історичного процесу, проблеми соціально-політичного, економічного і культурного розвитку. Особливість цієї групи полягає в тому, що деякі її дисци-



пліни настільки поглибили свій предмет і методики, просунули теоретично, що трансформувалися в спеціальні галузі історичної науки. Наприклад, археологія, архівознавство, археографія, історіографія, джерелознавство, етнологія, документознавство та ін. Нині кожна з цих галузей інституювалася, виступає як напрям науки і підготовки кадрів, має свої підсистеми. Так, архівознавство включає такі компоненти, як історія, теорія і методика архівної справи, історіографія за своєю структурою ділиться на загальну, проблемну та галузеву.

Ряд інших спеціальних дисциплін переживає нині своєрідний ренесанс. Зокрема, йдеться про справочинство, яке вивчає історію службового діловодства, роботи з документами. Його предметом виступають документи і документообмін як компонент державного будівництва і управлінської діяльності. З відновленням незалежності України не було зріс інтерес до історії національної державності, що в свою чергу дало поштовх вивченню справочинства. Його витoki сягають княжої доби. Подальшого розвитку воно дістало в козацько-гетьманські часи, в період Української революції. Українська Народна Республіка, Українська держава, Західноукраїнська Народна Республіка нагромадили цінний досвід законодавчої, управлінської, військової, дипломатичної, фінансової документації. Свою специфіку мало справочинство в умовах радянського тоталітаризму, воно дуже тісно пов'язане з історією відповідних державних установ, з діяльністю правлячої партії, громадських об'єднань. Історія справочинства закладає фундамент для документознавства і вивчення архівної справи. Закон України «Про національний архівний фонд та архівні установи» поклав відповідальність і контроль за станом діловодства в країні на Державний комітет архівів. Новацією сучасного справочинства є збільшення питомої ваги в документообміні документів на електронних носіях, їх поширення з допомогою електронної пошти.

Неухильно підвищується роль таких дисциплін цієї групи, як історичне краєзнавство, музеєзнавство, історична географія, історична демографія та ін. Історичне краєзнавство, наприклад,



має нині розгалужену структуру дослідницьких осередків як у центрі (відділ в Інституті історії України НАН України), так і на місцях: в АР Крим, областях, містах і районах. Головне покликання історичного краєзнавства – досліджувати закономірності розвитку знань про історію певної території: села, селища, містечка, міста, району, області, використовувати ці знання в створенні комплексних історичних праць. Нині зусилля істориків–краєзнавців зосереджені на підготовці нового видання багатотомної історії міст і сіл України. З одного боку, історичне краєзнавство – невід’ємний компонент історичної науки, а з другого боку – це розділ загального краєзнавства. Водночас воно тісно пов’язане з народознавством, етнографією, історичною географією. Остання зосереджує свою увагу на історичних аспектах розвитку географії певної території, змін у її природі, населенні, етнічному складі, ландшафті, корисних копалинах, народному господарстві, адміністративному устрої, районуванні. Без історичної географії було б неможливим з’ясувати роль географічного фактора в розвитку людського суспільства, окремих країн і народів у різні історичні епохи. Не випадково, що за останні десятиріччя історики та етнологи досить активно застосовують метод просторово-часової локалізації історичних факторів, подій і явищ.

Своєрідний цикл дисциплін цієї підгрупи пов’язаний з історією книги, бібліотечної справи. Йдеться про історичне книгознавство, кодикологію, історичну бібліографію, історичне бібліотекознавство та ін. Ці дисципліни вивчають історію розвитку тієї галузі духовної культури, яка пов’язана з рукописною і друкованою книгою. Історія книжкової і бібліотечної справи, мистецтва книговидання, поширення книг, культури і психології читання, бібліографічного процесу набуває особливого значення в умовах інформаційного суспільства. Книгознавчі науки дедалі ширше спираються на здобутки інформатики, прогнозування, науковознавства, теорії засобів масових комунікацій, що дозволяє їм комплексно осягнути сучасні методи функціонування книги в суспільстві на різних етапах історії.

Звичайно, будь-яка модель систематизації, групування і кла-



сифікації галузей науки або дисциплін носить умовний характер і не може кваліфікуватися як універсальна. Запропонована схема має, насамперед, науково-прикладне значення, оскільки дозволяє історику, особливо початківцю, аматору краще орієнтуватися у безкрайньому морі історичних знань та відомостей.

Структурні зрізи підсистеми спеціальних історичних дисциплін мають не тільки важливе дослідницьке, але й дидактичне значення. Нині діюча навчальна програма СІД – обов'язкового предмету державного стандарту історичної освіти продовжує традиційний, тобто подисциплінарний підхід до їх викладання. Однак, при обмеженій кількості годин, передбачених навчальним планом (у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 17 годин лекційних та 36 семінарських) фізично не можливо ґрунтовно з'ясувати предмет, методи і роль у професії історика принаймні найбільш важливих СІД. Враховуючи тенденції в підготовці професійних істориків за сучасних умов, не доводиться розраховувати на помітне збільшення кількості аудиторних годин на СІД. Який вихід із такої ситуації? На нашу думку, насамперед, в інтенсифікації викладання. Цьому міг би сприяти перехід до читання лекцій за проблемами, в основу яких могли б бути покладені розглянуті нами структурні підсистеми комплексу СІД. Кожній із виділених підсистем та підгруп можна присвятити дві-три лекції та декілька семінарських занять. Перспективним є розширення самостійної роботи студентів і підготовка цільових рефератів, які заслуховуються на семінарах, а також на засіданнях наукового гуртка кафедри.

Таким чином, спеціальні історичні дисципліни – це одна з ключових підсистем історичної науки, яка своїми спеціальними функціями, унікальністю предмету, об'єкта і методів пізнання представляє собою відносно цілісний комплекс, органічно пов'язаний як єдністю внутрішніх компонентів, так і їх невіддільністю від історичної науки в цілому. Цей комплекс має власну структуру, в якій досить рельєфно виокремлюються три підсистеми. Системний підхід до СІД дає змогу повніше осмислити цілісність історичної науки, їх інтегративну роль як всередині систе-



ми, так і на зовнішніх периметрах – у зв'язках історії з іншими галузями наукових знань. Виокремлення в структурі СІД окремих підгруп – це ключ до оптимізації їх вивчення в системі історичної освіти і підготовки професійних істориків нової генерації.

1. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988; Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990; Специальные исторические науки. – К., 1992; Леонтьева Г.Л., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 2000; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002 та ін.

2. Варшавчик М.Я. Рец. на: Специальные исторические дисциплины. – К., 1992 //Український історичний журнал, 1993, № 3. – С. 124-128.

3. Вспомогательные исторические дисциплины //Советская историческая энциклопедия.– М., 1963. – Т. 3. – С. 837.

4. Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 60.

5. Введение в специальные исторические дисциплины...– С. 3.

6. Калакура Я.С. Спеціальні дисципліни в Національному університеті імені Тараса Шевченка //Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1966.

7. Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Зб. Вип. 3. – К., 2001. – С. 255-270.

8. Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998.

9. Кріль М. Основи палеографії. – К., 1995.

10. Святець Ю.А., Доорн П.К. Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти. – Дніпропетровськ, 1998.

Yaroslav Kalakura

**THE STRUCTURE OF SPECIFIC HISTORICAL DISCIPLINES
AS THE COMPONENTS OF HISTORICAL SCIENCE SYSTEM
Theoretical and methodological statutes of making a structure
and classification of specific historical disciplines are clarified.**